

ՀՏԴ : 929:008(479.25) Պետրոսյան+39

ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑ ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏ
(Ծննդյան 75-ամյակի առթիվ)*

ՌԻՄԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ – Պարոն Պետրոսյան, ինչպե՞ս սկսեցիք Ձեր գիտական ուղին:

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ – Ես մանկուց սիրել եմ կարդալ, ամեն ինչ, բայց, իհարկե, հատկապես գեղարվեստական գրականություն: Տանը հարուստ գրադարան ունեինք: Հայրս՝ գրականագետ Եղիշե Պետրոսյանն էր, և մենք ստանում էինք հայագիտական մի շարք հանդեսներ, որոնք նույնպես սիրով կարդում էի: Ութերորդ դասարանում կարդացի Աճառյանի «Լիակատար քերականություն» առաջին հատորը, ապա՝ «Հայոց լեզվի պատմություն» երկրորդ հատորը (առաջինը չունեինք): Ես կարծես նոր աշխարհ հայտնաբերեցի ինձ համար և տարվեցի նրանով: Բայց հայրս թաքցրեց այդ գրքերը. նրա դառը փորձը ցույց էր տալիս, որ խորհրդային Միությունում հումանիտար գիտությունը զբաղվելը շատ ծանր բան է: Այն ժամանակներում ամենահեղինակավոր գիտությունը ֆիզիկան էր (հարաբերականության տեսություն, քվանտային ֆիզիկա, տիեզերագնացություն և այլն): 1966 թ. ընդունվեցի Երևանի պետական համալսարանի ֆիզիկայի ֆակուլտետ, բայց շուտով հասկացա, որ դա իմը չէ, չեմ ուզում այդտեղ սովորել: Ինչևէ, ստացա կենսաֆիզիկոսի մասնագիտություն և աշխատեցի տարբեր ինստիտուտներում, ամենից երկար՝ Հայկական հանրագիտարանի խմբագրությունում՝ որպես կենսաբանության բաժնի խմբագիր: Սակայն դա ինձ չէր բավարարում. ես երազում էի զբաղվել հայագիտությամբ: 1982-ին աներոջս՝ Հայաստանի լավագույն բանագետ Սարգիս Հարությունյանի մի նվերը՝ «Мифы народов мира» հանրագիտարանը, նոր լիցք տվեց իմ այդ ձգտմանը: Ուղիղ 40 տարի առաջ՝ 1983 թ. մարտի սկզբին, երկարատև հիվանդությունից հետո որոշեցի ատենախոսություն գրել հայ առասպելաբանության թեմայով և սկսեցի ինտենսիվորեն աշխատել: Այդ ժամանակ, հանրագիտարանին զուգահեռ, աշխատում էի նաև երաժշտական դպրոցում. երեկոյան կիթառի դասեր էի տալիս: Ցերեկային ընդմիջմանը գնում էի Հանրային գրադարան՝ գրքեր կարդալու, իսկ երեկոյան՝ աշակերտներին հետ դասերը կարճ կապելով՝ նորից կարդում գիտական գրքեր: Մինչև ապրիլի վերջ արդեն մի շարք գաղափարներ ձևավորվեցին ինձ մոտ: Այդ մասին պատմեցի Ս. Հարությունյանին, որը շատ հավանեց դրանք: Իմ

* Ներկայացվել է 10. III. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 23. III. 2023 թ.:

աշխատանքային թեմաների մի նշանակալի մասը՝ հայ առասպելաբանությունից հնդեվրոպական ժառանգությունը, հայոց ազգածագման էթիոլոգիայի վարկածը և այլն, որոնցով մինչ օրս զբաղվում եմ, այդ մեկուկես ամսում մտածածն է:

Ռ. Գ. — Ո՞ր հարցն էր այդ ժամանակ Ձեր ուշադրություն կենտրոնում:

Ա. Պ. — Ըստ ռուս ակադեմիկոս գիտնականների Վյաչեսլավ Իվանովի և Վլադիմիր Տոպորովի՝ հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ ամպրոպի աստծու հակառակորդ օձ-վիշապի անունը կազմվել է *wel- արմատով: Ես այնքան էի ծանոթ հայ լեզվաբանությանը, որ գիտեի՝ դրա հայերեն ժառանգը պիտի լիներ գեղ- (վիշապն իրանական փոխառություն է): Եվ միանգամից միտքդ է գալիս ազգածին ավանդության Գեղամ նահապետը, որի անունով են կոչվել Գեղամա լիճը և լեռները: Իսկ վիշապ քարակոթողներն ամենամեծ խտությունը հանդիպում են հենց Գեղամա լեռներում, Գեղ լեռան վրա և Գեղի ամրոցի կողքին: Գեղամի երկրամասը՝ Գեղաքունին ուրարտական արձանագրություններում վկայված է Uelikuni և Uelikuhi ձևով: Ուրեմն, այդ երկիրը կարող էր հնդեվրոպական բնակչություն ունենալ: Սա շատ անսպասելի էր այն ժամանակվա գիտության տեսակետից, քանի որ կարծում էին, որ հնագույն հայերը կարող էին տեղայնացվել լեռնաշխարհի միայն արևմտյան տարածքներում:

Ռ. Գ. — Ինչպե՞ս ընդունվեցին Ձեր մտքերը գիտական շրջանակներում:

Ա. Պ. — Հանդիպում էի տարբեր գիտնականների, ներկայացնում իմ գաղափարները և սովորաբար շատ դրական արձագանքներ ստանում: Սակայն բարդ էր տպագրվելու խնդիրը: Գևորգ Զահուկյանը, ծանոթանալով իմ առաջին հոդվածի ձեռագրին, շատ բարձր կարծիք հայտնեց դրա վերաբերյալ, բայց մի երկրորդական մանրամասնության շուրջ համաձայնության չեկանք, և դրանից հետո Լեզվի ինստիտուտից ես մշտապես բացասական գրախոսություններ էի ստանում: Հատուկ գնացի Մոսկվա, հանդիպեցի Վ. Իվանովի հետ, որը հիմնադրի գրախոսություն տվեց, բայց դա էլ չօգնեց: Ի վերջո, մի քանի հայ ակադեմիկոսների դրական կարծիքների, Սարգիս Հարությունյանի ակտիվ աջակցության և խմբագիր Վարդգես Միքայելյանի բարյացակամության շնորհիվ իմ այդ հոդվածը 1987 թ. տպվեց ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրում: Իսկ 1988-ին այդ հոդվածի շնորհիվ ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն Գևորգ Տիրացյանն ինձ աշխատանքի ընդունեց: Այսպիսով, քառասուն տարեկանում սկսեցի աշխատել որպես ավագ լաբորանտ, որը շատ ծանր էր ֆինանսական առումով, բայց ես երջանիկ էի: 1991-ին, կրկին Գ. Տիրացյանի նախաձեռնությամբ, գիտնականների փոխանակման ծրագրով գործուղման մեկնեցի ԱՄՆ: Դա մեծ հնարավորություն էր արևմտյան գիտության հետ շփվելու: Ես այնտեղ ծանոթացա ամերիկացի շատ գիտնականների հետ, կարողացա շատ բան կարդալ, սովորել, ապա գիտական գրականություն պատճենել և արկղերով բերել Հայաստան: Մինչև 2000 թ. հրատարակեցի երկու մենագրություն և պաշտպանեցի թեկնածուական, ապա՝ դոկտորական ատենախոսություններ:

Գիտնականի աշխատանքը դժվար բան է: Պետք է անընդհատ կարդաս, սովորես: Դժվար էր հատկապես մեծ տարիքում օտար լեզուներ սովորելը: Բայց կար նաև ավելի մեծ դժվարություն: Իմ առաջին հոդվածները տպագրելու համար երկարատև պայքարի և անիմաստ խոչընդոտների պատճառով ես

երբեմն այնքան եմ հիասթափվել, որ տարիներով չեմ զբաղվել գիտությամբ: Ինչևէ, չնայած մեր տարածայնությանը, ես Ջահուկյանին նվիրել էի իմ գրքերը: 1990-ականների վերջին, երբ մի անգամ հանդիպեցի նրան, նա անսպասելիորեն ինձ օրհնեց. ուրեմն հավանել էր իմ գործերը: Ընդհանրապես, իմ աշխատանքների մասին շատ դրական կարծիքներ են հայտնել մի շարք նշանավոր, նույնիսկ մեծ գիտնականներ (Վյաչեսլավ Իվանով, Իգոր Դյակոնով, Յասն Պուշկին): Ջահուկյանի այդ խոսքով վերջին արգելքն այլևս հաղթահարված էր: Իմ աշխատանքների տպագրության ճանապարհը բաց էր:

Ռ. Գ. — Ձեր ուսումնասիրության հիմնական ուղղություններից մեկն առասպելաբանությունն է: Ինչո՞ւ է կարևոր այդ ոլորտի ուսումնասիրությունը, և ի՞նչ նոր շերտ բացեցիք Ձեր աշխատանքով:

Ա. Պ. — Հնագույն մշակույթների հիմքն առասպելաբանությունն է: Առասպելաբանությունն է միավորել իրենում դեռևս իրարից լրիվ չառանձնացած կրոնը, արվեստը, գրականությունը, փիլիսոփայությունը և ձևավորել մարդկանց աշխարհայացքը: Սակայն հայոց հնագույն առասպելները չեն պահպանվել: Միայն էպոսների հիման վրա կարելի է որոշ գաղափար կազմել դրանց մասին: Իսկ նախաքրիստոնեական ժամանակների հայտնի աստվածների մեծ մասի անունները իրանական են (Արամազդ, Անահիտ, Վահագն, Միհր): Ընդհանրապես, իրանական ազդեցությունը հզոր շերտ է թողել մեր լեզվում և մշակույթում. իրանական են նաև բոլոր հին հայ արքաների ու հայտնի գործիչների հսկայական մեծամասնության անունները: Մեր հին բանահյուսությունը էպոսները ևս խճողված են իրանական տարրերով: Ժամանակին նույնիսկ կարծել են, որ հայերենն իրանական լեզու է, բայց պարզվեց, որ՝ ոչ, հնդեվրոպական լեզուների մի առանձին ճյուղ է: Եվ մեր, բայց հատկապես արևմտյան գիտնականները ողջ հայ մշակույթն ուսումնասիրում էին իրանական ազդեցությունների համատեքստում, մի տեսակ որպես իրանական հետազոտությունների և վերակազմությունների դաշտ: Սակայն ակնհայտ է, որ հնագույն հայերը, ինչպես և աշխարհի մյուս ժողովուրդները, հնում, մինչև իրանական ազդեցությունը, ունեցել են սեփական լեզվով կոչվող աստվածներ, նրանց մասին առասպելներ և համապատասխան կրոն:

Հնարավոր է եղած տվյալների հիման վրա գտնել մեր առասպելների և դիցաբանական անունների բնիկ հայկական հնդեվրոպական և այլ, ոչ իրանական շերտերը (ինչպես օձ-Վիշապի գեղ անվանումը): Այդ առումով նշանակալի նյութ է տալիս ազգածին ավանդությունը՝ նրա մեծ հերոսները՝ Հայկը, Արամը և Արան հին աստվածների փոխակապագած կերպարներ են: Ապա, հայ և իրանական աստվածների անունների նույնությունից չի բխում կերպարների նույնությունը: Պարզվում է, որ իրանական անունների տակ պահպանվել են հին աստվածների՝ իրանականներից տարբեր կերպարներ: Այսպես, Միհրը իրանում եղել է արևի աստված, նույնացված հունական Հելիոսի և Ապոլոնի հետ, իսկ հայոց մեջ նա նույնացվել է ստորերկրյա կրակի և դարբնության աստված Հեփեստոսի հետ: Միհրի էպիկական ժառանգ Փոքր Մհերը կյանքի վերջում մտնում է «Մհերի դուռ» կոչվող ժայռափոր կառույցից ներս, իսկ այն ուրարտական դարաշրջանում կոչվել է «Խալդիի դարպասներ»: Ասվածը պարզորոշ ցույց է տալիս իրանական և հայկական Միհրերի տարբերությունը և հայոց Մհերի ու Խալդիի կերպարային նույնությունը:

Ես փորձել եմ հին Հայ հոգևոր մշակույթում բացահայտել ոչ միայն բնիկ հայկական՝ հնդեվրոպական, այլև այն հինարևելյան շերտը, որը մտել է Հայոց մեջ հազարամյակներ Միջագետքի, Սիրիայի և Փոքր Ասիայի հնագույն քաղաքակրթությունների հետ շփման արդյունքում:

Ռ. Գ. — Կարո՞ղ ենք ասել, որ հնարավոր եղավ բեկել Հայ առասպելաբանության և կրոնի վերաբերյալ այդ մոտեցումը:

Ա. Պ. — 1990-ականներից սկսած՝ այդ թեմայով մի շարք հոդվածներ ու գրքեր եմ հրատարակել հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն, Հայաստանում, Եվրոպայում և Ամերիկայում: Ներկայումս հայագիտության այս ճյուղը, կարծում եմ, դուրս է եկել իրանագիտական հետազոտությունների դաշտի կարգավիճակից: Նույնիսկ որոշ համահնդեվրոպական վերակազմությունների համար էական է դարձել հայկական նյութը (օրինակ՝ հնդեվրոպական պատանեկան ռազմական եղբայրությունների վերակազմության մեջ կարևորում են հայկական ավանդական «թուխ մանուկները» և Արամ նահապետի մասին տվյալները):

Ռ. Գ. — Խոսեցի՞նք հայերի կրած ազդեցության մասին: Իսկ տեսնո՞ւմ ենք հայկական հետքն այլ մշակույթներում:

Ա. Պ. — Իրոք, մեր գիտնականներն ավելի շատ խոսել են հայերի կրած ազդեցությունների մասին: Սակայն, ակնհայտ է նաև հայկական ազդեցությունը հարևան մշակույթների վրա: Այսպես, ուրարտական դիցարանում բացահայտվում է հնդեվրոպական՝ հայկական նշանակալի տարր, և՛ անունների, և՛ դիցարանի կառուցվածքի մակարդակով: Ապա, մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ կովկասյան նշանավոր նարթական էպոսը չափազանց հզոր ազդեցություն է կրել հայկական «Վիպասանքից» (այսպես, այստեղ հանդիպում են Հայոց Սաթմեհիկի, Արտավազդի և Արգավանի կերպարները):

Ռ. Գ. — Անդրադառնանք Հայ ժողովրդի ծագման թեմային. ինչպե՞ս սկսեցիք զբաղվել այդ հարցով:

Ա. Պ. — 1964 կամ 65 թվականին ես մի գրախանութից 30 կոպեկով գնեցի Զահուկյանի «Хайасский язык и его отношения к индоевропейским языкам» գիրքը: Ըստ պատմության դասագրքերի, ես կարծում էի, որ Հայոց Հայաստանի ծագումն ապացուցված փաստ է: Սակայն պարզվեց, որ ոչինչ էլ ապացուցված չէ: Տարիներ անց կարդացի Իզոր Դյակոնովի գիրքը Հայոց նախապատմության վերաբերյալ և հասկացա, որ եղած բոլոր տեսակետներն էլ շատ վարկածային են:

Իմ վարկածի համաձայն՝ վիշապ քարակոթողները հնդեվրոպական ամպրոպային առասպելի հետ կապված հուշարձաններ են, և եթե դա այդպես է, ուրեմն հենց Արևելյան Հայաստանում մ. թ. ա. երրորդ-երկրորդ հազարամյակներից եղել է հնդեվրոպական՝ հայկական տարր: Այս երկրամասի ուրարտական էթնոկրոնի անվանումը կարող է բխեցվել Հայ ցեղանվան հին *Հաթիո- ձևից (որը պետք է ծագեր հնդեվրոպական *poti- «տեր» արմատից): Այդ երկրի հայտնի մի արքայի Դիուծինի անունը հեշտությամբ ստուգաբանվում է հայերենով «աստծու ծնունդ» (դի «աստված» և ծին «ծնունդ», հմմտ. հունական Դիոգենես և Թեոգենես նույն կառուցվածքով անունները): Ուրարտական արձանագրությունների հսկայական կորպուսում չկա մեկ այլ այդքան ակնհայտ հայկական անուն: Հայոց ազգածին ավանդությունը ևս Հայաստանի ու

Հայ ժողովրդի կազմավորումը տեղայնացնում է Արարատյան դաշտում Արմավիր մայրաքաղաքի շուրջ, որտեղ ապրել և գործել են Հայկին Հաջորդած առաջին նահապետները: Այդ մասին գրել եմ սկսած իմ առաջին հոդվածներից, իսկ ասելիքս ամփոփել Հայոց ազգածագման վերաբերյալ «Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը» մենագրության մեջ (2017 թ., անգլ. հրատ. 2018 թ.), որտեղ, ի տարբերություն մյուս նմանօրինակ աշխատությունների, ներկայացվում ու քննվում են նաև մյուս գիտական վարկածները, դրանց ուժեղ և թույլ կողմերը:

Ռ. Գ. — Այս քննարկումները շարունակվում են տարբեր գիտական հարթակներում:

Ա. Պ. — Անցած տարի օգոստոսին “Science” հանդեսում տպվեց հեղինակների մի մեծ խմբի երեք կարևորագույն հոդված հնդեվրոպական ցեղերի նախահայրենիքի և վաղ գաղթերի վերաբերյալ, ըստ գենետիկական տվյալների, որտեղ նշանակալի տեղ է հատկացվել հայկական և Հայաստանյան նյութին: Վերջին տարիներին գենետիկական տվյալներն այդ հարցում սկսել են լեզվաբանության ու հնագիտության հետ զուգընթաց կարևորագույն դեր կատարել: Ներկայումս բազում հարցերում ընդհուպ մոտեցել ենք խնդիրների լուծմանը: Ընդ որում, ըստ այս վերջին տվյալների ևս առավել հավանական է պատկերանում հենց իմ վարկածը:

Ռ. Գ. — Վերջում կուզեի խոսել Ձեր ներկայիս աշխատանքների, գիտություն Ձեր ոլորտի անելիքների և խնդիրների մասին: Ի՞նչ ծրագրեր կան: Պետական քաղաքականությունը ի՞նչ նպատակներ պետք է դնի իր առջև:

Ա. Պ. — Իմ աշխատանքի հիմնական ուղղություններն են՝ Հայաստանի նախապատմության, հնագույն պատմության, էթնիկական կազմի և մշակույթի հարցեր, Հին Արևելքի, Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի հին դիցարաններ, առասպելներ և էպոսներ, հնդեվրոպական համեմատական առասպելաբանություն ու լեզվաբանություն, ժամանակակից ազգագրություն և բանահյուսություն: Ընդգրկումը բավական լայն է՝ նախապատմությունից և հին հուշարձաններից մինչև լեզվաբանություն, ժամանակակից հայկական սփյուռքի կառուցվածք և մանկական բանահյուսություն: Վերջին տպված հոդվածներս եղել են Սյունիքի հնագույն բնակչության, Հայ-խուռաուրարտական ստուգաբանությունների, Արագած լեռնանվան և ուրարտական թեյշեբա աստծու հայկական ծագման վերաբերյալ: Խմբագրել եմ մի շարք գիտական գրքեր, 2006-ին պ. գ. դ. Արամ Քոսյանի և Երվանդ Գրեկյանի հետ հիմնել ենք “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” հանդեսը, որը նշանակալի դեր է կատարել Հայաստանյան գիտությունն Արևմուտքում հանրահռչակման գործում: Ընդհանուր առմամբ, ունեմ 340 տպագրված նյութ, մեծագույն մասով գիտական հոդվածներ, 15 գիրք, բայց նաև գիտամասնական ու այլ հրապարակումներ (ճանապարհորդական նոթեր, էսսեներ, երգիծական մանրապատումներ):

Ըստ իս՝ Հայաստանյան արդի հայագիտության առավել կարևոր խնդիրն է Հայաստանի նախապատմության, վաղ պատմության և Ուրարտուի պատմության հարցերը ժամանակակից գիտություն լույսի ներքո Հայաստանյան հասարակությանը ներկայացնելը: Վերջին տասնամյակներին հնագիտական, մարդաբանական, սեպագրական, լեզվաբանական և գենետիկական հետազո-

տուլթյունների շնորհիվ հիմնովին թարմացվել է Հայաստանի հնագույն անցյալի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը: Նորահայտ նյութերն ու տվյալները, քննական և համեմատական վերլուծությունների արդյունքներն արմատապես փոխում են Հայկական լեռնաշխարհի մինչպատմական և վաղպատմական շրջանների մասին եղած նախկին պատկերացումներն ու տեսակետները: Սակայն, մասնավոր խնդիրների և ընդհանրացնող ուսումնասիրության բացակայության հետևանքով առ այսօր մեզանում հաճախ շրջանառվում են հնացած տվյալներ և կեղծ կամ մերձգիտական տեսակետներ, ինչի հետևանքով աղավաղվում է Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային գործընթացների և հայոց ազգածագման ու էթնիկական պատմության ողջ համապատկերը: Մինչդեռ Հայաստանում ներկայումս ապրում և ստեղծագործում են միջազգային հեղինակություն ունեցող գիտնականներ, որոնց միացյալ ջանքերով հնարավոր է մի քանի տարվա ընթացքում դուրս գալ ժամանակակից գիտությանն անհարիր այս վիճակից: Ահա նրանց անունները. հնագետներ Պավել Ավետիսյան և Արսեն Բոբոխյան (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի նախկին ու ներկայիս տնօրենները), խեթագետ Արամ Քոսյան և Նրվանդ Գրեկյան: Վերջին ամիսներին փորձում եմ այս գիտնականներին միավորել և Գիտության պետական կոմիտեի աջակցությամբ ստեղծել մի կենտրոն կամ աշխատանքային խումբ, որը կգլխավորի նշված հարցերի վերաբերյալ նոր ուսումնասիրությունների, այդ թվում՝ ընդհանրացնող գրքերի հրատարակությամբ: Ինչպես ասացի, մեր իրականության մեջ գիտնականը երբեմն ստիպված է լինում հաղթահարել անիմաստ, նույնիսկ հիասթափեցնող արգելքներ: Մինչդեռ անհրաժեշտ է օգնել նրան: Շատ կուզեի, որ մեր գիտությամբ զբաղվող կազմակերպություններ՝ Գիտության պետական կոմիտեն և Ակադեմիան, այդ հարցում օգնեին մեզ:

Հարցազրույցը վարեց ՌԻՄԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ